

EESTI TALUARHITEKTUUR kui RAHVUSPÄRAND

Väljavõte Riin Alatalu magistritööst.

Eesti külade üldiseloostus

Eesti asustus on olnud suhteliselt hõre, iseloomulikud on nii külad kui sageli soode ja metsade keskel asuvad hajatalud, mis asukohast sõltumata olid õiguslikult ja majanduslikult seotud mõisaga. Küla struktuur – valdavalt haja-, sumb- või ridaküla – on sõltunud ennekõike pinnavormist ja kõlvikute paiknemisest, aga ka elatusallikatest. Külavormide leviku osas on Eesti pilt üsna kirju, kultuurilistest (välis-)mõjudest külatüübile saab rääkida alates 19. sajandi keskpaigast Peipsi rannikul täiesti uue tüübina levinud tänavkülade puhul, ajaloolised erinevused on ka rootslaste ja setudega asustatud äärealadel.

19. sajandil tekkis sotsiaalse diferentseerumise ja tsaarivõimu poliitika tulemusena peamiselt kroonumõisate arvelt hulgaliselt uusi väikemajapidamistest koosnevaid nn. saunakülasid (ka popsiküla, vabatküla, moonaküla, kantküla) ning nn soldatikülasid, mis lähtuvalt oma tekkepõhjustest võisid olla tüüpilisest Eesti külast märksa regulaarsema planeeringuga. Talusid tekkis juurde ka eramõisate maadel – talude müügist huvitatud mõisnikud lasid kruntimise käigus muuta talude suurust ja suurendasid nende üldarvu, eriti hõredalt asustatud piirkondades. 19. sajandi jooksul kasvas varem taludes elanud vabadike ja sulasrahva arvelt peamiselt väiketalude hulk. Vanades tihedates asustuskeskustes moodustati uusi talusid juurde vähem.

Talude loomisega kasvas külade arv, keskmine Eesti küla püsis jätkuvalt suhteliselt väike – vaid üksikutes külades oli rohkem kui 20 talu, enamasti oli külas u 10 talu. Suuremad külad tekkisid peamiselt Peipsi järve ja ka Soome lahe rannikule, kus elatuti suuresti kalapüügist ja põllu suurus ei omanud otsustavat tähendust pere ülalpidamiseks.

Väikekohtade loomine jätkus asunikutalude massilise loomisega ka läbi iseseisvusaja.

TALUHOONED

Rehemaja

Et Euroopa üks suuremaid taluelamuid – rehielamu, rehemaja või rehetare on kasutusel olnud elamuna, võib nende omaaegset arvu piirkondlikke erinevusi silmas pidades võrrelda talude arvuga 19. sajandi lõpul. Arvatavalt on neid läbi ajaloo olnud kuni 60 000.

Traditsiooniliselt on elamust eraldi korstnata suitsutoaga rehi olnud iseloomulik setude, eesti-rootslaste ja Saaremaa suitsutoa või roovialusega taludes. Mujal oli ligi tuhandeaastase traditsiooniga rehielamu niivõrd enesestmõistetav elamuviis, et viljakuivatamiseks kohandatud elamu oli ka neil majaomanikel, kel peaaegu üldse polnud oma maad ega vilja. Rehielamu oli hästi

kohandatud meie kliimale – eri funktsioonide koondamine ühe katuse alla hõlbustas elutegevust pikal talveperioodil.

1929. a. põllumajandusloenduse andmed näitasid, et koosehitised olid elamuna kasutusel Saaremaal 76% ja Läänemaal 63% taludest, Valga-, Petseri- ja Võrumaal aga vähem kui veerandis taludest, 1960. aastate koolilaste poolt tehtud ankeetküsitluse põhjal oli see protsent tunduvalt langenud, aga püsis Lääne- ja Põhja-Eestis siiski märkimisväärselt kõrgena (ca 40%), Lõuna- ja Ida-Eestis oli see ca 10%. Lõuna-Eestis algas rehest eraldi elamute ehitamine juba sajandivahetusel, oma piirkondliku jälje jättis ka II maailmasõda, näiteks Jõhvi kihelkonnas hävis sõjas enamik rehielamutest.

Traditsiooniliselt on Eesti rehemajasid jagatud Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti tüüpi rehielamuteks.

Põhja-Eestis ehitati kõrge rehetuba madalamate välisseintega hoonekehandi sisse, st rehetuba ümbritsesid kahekordsed välisseinad, mistõttu ruum oli pime. Lõuna-Eestis ja saartel oli rehetuba niisama lai ja kõrge kui rehealune. Erinevad autorid on üritanud rehemaju veel mõnede tunnuste järgi liigitada, selgeid ja reeglipäraseid piirkondlikke eripärasid on leitud siiski vähe. Enamik rehemajasid on tänaseks ümber ehitatud, algupärase rehemaja leidmine on suuresti õnneasi.

Traditsioonilised rehemaja ruumid on rehetuba, rehealune, kambrid, koda, sahver, aganik, laut, tall ja köök.

Kõige olulisema uuendusena levisid klaasaknad, mis Saaremaal olid võrdlemisi levinud juba 1780. aastatel, 19. sajandi keskpaigaks olid majadel klaasaknad ees juba kõikjal Eestis. Põhja-Eestis tekkis tänu akendele uus, liigtubadega rehielamu variant – partealuses osas jäeti ära eesmine ja tihti ka tagumine sisesein, millega hoone akendega välissein jäi rehetoa seinaks.

Suur uuendus rehemaja juures on köök. Esimesed köögid on teada juba 19. sajandi algusest.

Massiliselt hakati kööke ehitama pärast korstnate kasutuselevõttu alates 1870ndatest. Harju-, Järva- ja Läänemaal hakati kööke ehitama hiljem kui mujal.

Baltimail 1881. a. korraldatud rahvaloenduse käigus koguti andmeid ka maarahva elamute kohta.

Hiiu- ja Vormsis oli korstnaga elamuid 67%, samas kui Läänemaa mandriosas oli vaid 13%, Eesti- ja Saaremaal 31% ning Liivimaa Eesti osas 42% elamutest korstnaga. Hiidlased olid loenduse ajaks jõudnud ehitada palju rehest lahus elamuid, mis said kohe ehitamise käigus korstnad, vanade rehemajade kambrite osa suitsuvabaks muutmine edenes palju visamalt. Korstnate levikut rannikul võib põhjendada ka tiheda läbikäimisega rannarootslastega ning Soome ja Rootsi sõitudega.

Alates 1870. aastatest hakati majja ehitama rohkem kambreid. Rehemajadel oli tihti isegi 3–4 kambrit, kõige enam oli mitme kambriga hooneid Lõuna-Eestis. Kambrite lisamisega tekkis kambrielanikel „oma ruum” senise kogukondliku ühiselu asemel.

Paralleelselt ehitati ka esimesi rehest lahus olevaid elamuid. Kambrite ja elamute ehitamine tähistas omakorda murrangut kodu sisustamises ja senisest märksa laiemat ja uhkemat mööblivalikut.

Ruume valgustavate akende arv püsis suhteliselt tagasihoidlik, aknad ise muutusid kuueruudulistena

senistest suuremaks. 20. sajandi alguses hakati rehemaja elamuosa vooderdama laudisega.

Uuendusena hakati alates 19. sajandi lõpust rajama rehemajadele ka vundamente.

Lisaks kambritele, akendele ja korstnatele on rehemajadel oluline arhitektuurne uuendus ka katusekattematerjali muutumine. Õlgkatused hakkasid kaduma juba 1920. aastatel, kui muutus üldiseks masinaga rehepeks ja enam ei olnud saada katuse tegemiseks sobilikke õlgi. 1929. a. üleskirjutuste järgi oli 55% maaelamutest laast- ja sindelkatused, 39% õlgkatused. Piirkondlikud erinevused on siingi – Läänemaal ulatus 1934. a. õlg- ja roogkatuste protsent 72-ni. Lääne-Eestis ja saartel püsis ka veel nõukogude ajal tava teha katused roost, mujal tulid kasutusele puitkatused (laast, pilbas ja kimm), nõukogude ajal juba eterniit. Siiski on teada, et vanade õlgkatuste parandamiseks tarvilike õlgede saamiseks külvati, koristati ja peksti isegi 1950. aastate lõpus üksikutes peredes rukist käsitsi.

Katusekattematerjali muutudes muutus mõnevõrra ka katusekuju, tekkisid teravad viilkatused, kaduma hakkasid kelpkatuste traditsioonilised unkaaugud.

Sajandi algul läksid linna eeskujul moodi ka rehemajadele külge ehitatud verandad, uue sajandi nähtus on ka palkseinte laudadega vooderdamine ning värvimine.

Talude päriseksostmine tõi kaasa sotsiaalse murrangu külas ja jõukamad peremehed asusid ehitama moodsaid rehest eraldi elamuid. Arvukatest uutest elamutest hoolimata säilitas rehielamu oma staatuse peamise elamutüübina Eesti külas kuni sõdadevahelise ajani.

Uue elamu püstitamisel kasutati vana rehemaja tihti kas rehena või panipaigana ja loomade talvise eluruumina. Enamasti ehitati siiski uus rehi, tavaliselt õuest eemale, põlluserva. Põhja- ja Kesk-Eestis ning saartel, kus eraldi elamuid hakati ehitama alles 20. sajandil, mil reht peksti juba masinatega, ei olnud eraldi rehehoone järele enam vajadust.

Kolhooside rajamise järel muudeti rehealuseid ja rehemaju lautadeks, sh ka kolhoosi ühislautadeks. Väga paljud vanad hooned lammutati kütteks. Tänapäevani säilinud rehemajade arv ei ole umbkaudugi teada, aga eeldatavalt on neid vähemalt paar-kolm tuhat. Võib eeldada, et kõige enam on rehemajasid säilinud Lääne- Eestis ja saartel. Läänemaa on traditsiooniliselt olnud vaene ja kokkuhoidlik kant, kus veel 1922. a. leidis suitsutubasid igas külas. Samas asuti just Läänemaal kolhoosikorra ajal aktiivselt rehemajasid uute nõudmiste järgi kaasajastama, kuna nad olid jätkuvalt kasutuses elamutena. Etnograaf Ellen Karu kirjutab 1964. aastal, et samaaegselt sisemiste remonttöödega paigaldati Läänemaal vanadele hoonetele jätkuvalt uusi laast- ja roogkatuseid, rehemajadele raiuti suuremad aknad ning seinad vooderdati laudadega.

Loe lisaks:

Peterson, Aleksei. Rehielamu ruumijaotuse arengu põhijooni XIX ja XX sajandil. –

Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXII, 1967, lk 7–39.

Habicht, Tamara. Rehielamu Kagu-Eestis 19. sajandi teisel poolel. Tartu, 1961.

*Karu, Ellen. Lääne-Eesti taluelamute arengust XX sajandi algusest tänapäevani-
Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XIX, 1964, lk 50–75.*

*Peterson, Aleksei. Tüüpprojektide kasutamisest maaelamuehituses 1953.–1962. aastani. –
Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XIX, 1964, lk 76–89.*

*Peterson, Aleksei. Taluelamu käsitus eestikeelses perioodikas aastail 1850–1917. –
Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIII, 1968.*

*Troska, Gea ja Slõgina, Natalia. Kehvikute asulatest ja elamutest Eesti mandriosas XIX sajandi
teisel poolel ja XX sajandi alguses. – Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XIX, 1964.*

Elamud, häärberid

Rehest eraldi on oma elamuid ehitanud eestirootslased ja setud, elamutena tuleb loetleda ka saunikute ja vabadike eluasemeks olnud enamasti talumaadel asuvaid väiksemaid maju ja saunu. Nagu eespool viidatud, tavatsesid ka vähese maa omanikud ehitada endale elamiseks siiski rehemaju, olgugi et neil ei olnud piisavalt maad vilja kasvatamiseks.

Edumeelsemad pastorid ja teised haritlased manitsesid sajandeid talupoegi loobuma rehielamutest enne kõike suitsutoa kahjulikkuse pärast tervisele, samuti loomadega koos elamisest tuleneva ebahügieenilisuse pärast.

Rehest eraldi elamute ehitamine sai hoo sisse pärast talude päriseksostmist ja uhkest elamust sai eduka peremehe sümbol.

Kui rehemaju ehitati esivanematelt õpitud tarkusest, siis häärberite puhul jälgiti püüdlikult linna ja mõisa eeskujut. Häärberid hakati jõukal Mulgimaal ehitama juba 19. sajandi keskel, kus kujunes välja ka „tüüphäärber”. 1920.–30. aastatel muutus suurtalude välisilme oluliselt kirjumaks, hoonete kavandamisel kasutati nii käsiraamatute, instruktorite kui arhitektide abi.

1939. a. põllumajandusloenduse andmed peegeldavad nii rehemaja traditsioonist kinni hoidmist vaesemates kantides ja eraldi elamute levikut viljakamatel aladel kui asunikutalude mõju asustuspildile: omaette eluhooneid oli elamute üldarvust Valgamaal 86%, Põlva maakonnas 83%, Võrumaal 61%, Tartumaal 55%, Järvamaal 47%, Viljandimaal 46%, Harjumaal 45%, Pärnumaal 40%, Läänemaal 37% ja Saaremaal 27%.

Loe lisaks:

*Troska, Gea. Mulgimaa suurtalu häärber. Suitsutare. Vabaõhumuuseumi uurimused 1957–72.
Tallinn, 1976.*

Pärdi, Heiki. Eesti talu: uuem taluarhitektuur 1850–1950. Tammerraamat, 2021.

Asunike elamud

1920. ja 30. aastatel rajati Eestis enam kui 50 000 uut asunikutalu. Et ilma jooniste või projektita laenu ei antud, tekkis paljudes kohtades maale visuaalselt väga ühtlane Asunikkude, Riigirentnikkude ja Talupidajate Põllumajandusliidu Ehitustalituse arhitektide projekteeritud hoonete kihistus. Samas oli küllaga neidki, kes laenu saamiseks ise vajalikud mahus joonisega hakkama said.

Ehitustalitudes töötanud Ernst Jacoby, August Volberg, Edgar Velbri, August Esop, Erika Nõva jt. tegelesid uute kaasaegsetele (ka esteetilistele) tingimustele ja hügieeninõuetele vastavate tüüpide välja töötamisega. Kaks asunikutalu põhitüüpi olid elamud (peamiselt Tartu-, Võru- ja Valgamaal) ja koosehitised (ehk elamu ja abiruumid ühise katuse all, peamiselt Lääne-, Saare-, Viru- ja Pärnumaal). Koosehitiste eeliseks oli ökonoomsus ja odavus, eluruumidega koos, ühe katuse alla projekteeriti ka hoiuruumid ja laut, nende vahel paiknes kuur või ait. Ka Asundusameti poolt rajatud uudismaa-asundustesse ehitati peamiselt koosehitisi. Ehitustalituse arhitektid hindasid koosehitisi ka nende traditsioonilisse maastikku sobiva tüsedä üldilme pärast.

Asunikutalude teisele korrusele oli ette nähtud vajadusel eluruumideks ehitatav pööning, mille väljaehitamiseni jõuti siiski harva. Koosehitiste laudaosa pööning oli mõeldud kanalaks. Harva vaevuti välja ehitama arhitektide poolt kavandatud rahvusromantilisi nikerdatud verandaposte ja aknaluuke. Majade vooderdusviisina soovitati ning ka kasutati sageli kitsa liistuga kaetud püstvoodrit (nimetati asunikulaudiseks), mis vastandus agulist pärit kitsale profileeritud horisontaallaudisele.

Üldiselt ehitatigi rohkem puidust kui odavamast materjalist, kuigi propageeriti tulekindlaid materjale.

Katusekattematerjalina oli levinud laastukatus. Asunikuelamutele ehitati vahel ka veranda, mistõttu need sarnanesid 1920. aastatel linnade äärerajoonides ja maa-asulates levinud riskülikukujulise, mansardkorruse ja verandaga elamutüübile. Kuigi asunikutalusid ehitades mindi sageli plaanidest mööda, oli projekti järgi ehitamine maaehituses oluline murrang.

Loe lisaks:

Lutsepp, Elo. Uudisasundused – 1930. aastate sotsiaalpoliitika ja arhitektuuri kohtumisi. – Magistritöö. Tallinn, 2006.

Arhitekt Erika Nõva. Minu töö ja elu. Eesti Arhitektuurimuuseum, 2006.

Majandushooned

Majandushooned on talu ja taluhoonestuse olulised ja funktsionaalselt lahutamatud osad.

Majandushoonete asukoht ja arv peegeldavad talu vajadusi, võimalusi ja harjumusi. Et ehitusmaterjal oli hinnaline, olid mitmed ruumid tihti omavahel või rehega kokku ehitatud. Samuti hõlbustasid koosehitised talitusi ja moodustasid vajadusel tuulevarju.

Täiesti tavaline oli vajaduse tekkides olemasoleva hoone pikendamine, mistõttu on moodustunud toredad eri ajastuid kirjeldavad pikad ehitised.

Aidad

Ait oli talu varamu ja seetõttu märksa hoolikamalt ja kunstilisemalt ehitatud kui muud hooned. Ait võis tihti olla ka ainus lukustatav ruum kogu talus ning asus tavaliselt elumaja vaateväljas. Lisaks vanadele lukkudele tasub aitade, aga ka lautade ja elamute juurest otsida maagilise tähendusega kaitsemärke.

Aida konstruktsioon sõltus suuresti tema otstarbest – liha- ja kalaaidad ehitati vastu maad, et hoida ait jahe, riide- ja viljaaidad seevastu alt tuulutatavatena, mistõttu neid sai suvel kasutada ka magamisaitadena. Rajati ka spetsiaalseid magamisaitu, millel olid aknad ja siledad laudpõrandad. Lisaks toidule koguti aita ka isiklike asju. Et ait oli veimevaka kogumispaik, võidi ait abielludes lausa kaasa kolida.

1920.–1930. aastate koosehitistes ehitati ait tihti muude ruumidega ühise katuse alla.

Eelpool viidatud 1929. a. üleskirjutuste järgi on aitasid viiendiku võrra vähem kui elamuid, samas oli enamikus vanemates taludes rohkem kui üks ait.

Laudad, tallid

Loomi on talviti hoitud nii rehe all kui laudas. Lautade arv suurenes hüppeliselt alates talude päriseksostmisest. Loomakasvatusest kujunes talu tuluallikas pärast Paldiski–Peterburi raudteeliini rajamist. 19. sajandi lõpus hakati ka senisest enam ehitama eri loomaliikidele eraldi ruume, seni olid kõik loomad pigem koondatud ühte lauta, mis sisaldas ka vahelikku e. suvelautu ja mille ees oli majandamiseks karjaaed. Laudalakas hoiti heinu ja põhku. Kuni 20. sajandi alguseni olid kasutusel peamiselt sõnnikulaudad, seetõttu mädanesid alumised palgikorrad väga kiiresti, kivist vundament tuli laiemalt kasutusse alates 1870. aastatest. 19. sajandi lõpust hakati Lõuna-Eestis ehitama lautu maakivist, mõnel pool ka savist.

Kagu-Eestis on laudakultuur märksa väljaarenenum kui mujal, sest siin kasvatati lehma rohkem ja sarnaselt Lätile tegeldi rohkem piimakarjaga.

Päriseksostmise järel uuendati taludes majandushooneid tegelikult veelgi hoogsamalt kui elamuid. Karjakasvatuse tähtsuse tõus sundis talumehi kõige põhjalikumalt moderniseerima loomalautu ja hobusetalle. Sageli ehitati lõhutud maakivist laudad, tallid, kuivatid ja aidad palju kapitaalsemalt ning mõnikord ka välimuselt mõjuvamalt kui elamud. Neid hooneid ilmestavad tellistest nurgad, uste-akende sillused ja raamistused ning muud detailid, kiviseinte ladumisel kasutati tihti dekoratiivset tööd oskavate peipsivenelastest ja muhulastest ulgtööliste abi.

Eraldi hobusetallide ehitamine algas valdavalt alles peale päriseksostmist kui suurenes oluliselt hobuste arv talus. Siiski oli talle vaid *ca* kolmandikus taludest. 1939. a. oli 27 400 talundit, kus ei

olnud ainsatki hobust, 63 000 talundil oli üks hobune, kellele üldjuhul ei olnud mõtet eraldi talli ehitada.

Nõukogude võim likvideeris koduse loomakasvatuse peaaegu täielikult – kui iseseisvusajal oli Eesti lüpsikari 132 000 laudas ehk igal talul oli oma laut, siis 1960. aastatel 1 700 suures laudas.

Loe lisaks:

Habicht, Tamara. Laudad Kagu-Eestis XIX sajandi teisel poole ja XX sajandi algul. –

Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXIII. 1968, lk 55–101.

Habicht, Tamara. Veiselaut Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. –

Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVII. 1973, lk 54–100.

Jaagosild, Ildike. Rehealune talvise loomapidamisruumina Lääne-Eestis ja saartel. –

Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXII. 1967, lk 40–62.

Sirendi, Arvo. Põllumajandusettevõtted // Eesti Põllumajandus XX sajandil I. 2006.

Talukeldrid

Taludes hakati keldreid rajama alles 20. sajandi algul mõisate eeskujul pärast ulatuslikku kartulikasvatuse algust. Olgugi et kartulikasvatus jõudis Eestisse juba 18. sajandi keskel, muutus see massiliseks alates 1870. aastatest. Keldri eelkäijaks olid maa-augud ja kartulikoopad, mida mõnel pool veelgi kohata võib.

Loe lisaks:

Tamjärv, Maret. Keldriraamat. Maalehe Raamat, 2014.

Kaevud

19. sajandi algul paiknes enamik Eesti küladest veekogudest üsna kaugel ning nad said eksisteerida ainult tänu kaevudele. Vanadel küladel oli enamasti ühine külakaev, 19. sajandil aga igal talul juba oma kaev, tihti isegi kaks – loomade jootmiseks kaevati teine kaev lautade juurde. Enamasti olid levinud vinn- ja väntkaevud.

Et kaevu ehitamine oli väga keerukas, ehitati see võimalikult vastupidav. Juba alates 1920. aastatest hakkasid levima pumbaga kaevud, kusjuures pumbakaev võis asuda ka köögis.

Kaevud on puu- või kivivooderdisega, nelinurksed või ka ümmargused.

Puuvooderdisega kaevud olid üldiselt levinud Eesti mandril. Saartel, aga ka Lääne-Eestis vooderdati kaevud kiviga. Kivivooder (Saaremaal kudu, mujal rakked või salved) laoti ilma sideaineta, on andmeid ka sambla kasutamise kohta tihendina. Kaevuvoodriks kasutati ümmargusi põllukive, paealadel ka paasi. Saaremaal on kaeve, mille vooder on tehtud kumeraks raiutud paekivist. Uuema vooderdisena hakati kasutama tsemendist kaevurõngaid.

Veevõtuviis oleneb veesoone kõrgusest. Madala veega kaevust võeti vett ämbri või villkopaga. Kui vesi oli sügaval, kasutati ajalooliselt vanemat kaevuvinna või hilisemat pöörlevat võlli nõõriga. Vinnaga kaevu põhiosadeks on kaevu lähedal olev haraline puu – hark, millele toetub ristpuu vinn. Viimase külge on kinnitatud püstloodis ritv (kook), mille otsas puu- või raudkonksu küljes ripub ämber. Kõige algelisem kaevuhark on looduslik harudega puutüvi. Kauem säilisid niisugused hargid Lääne-Eestis ja Saaremaal. Kesk- ja Lõuna-Eestis on levinud hargitüüp, millel ülaotsas oli piklik ava. Kaevuvinn tehti harilikult ühest puust, kas kuusest või tammest. Võlliga e. vāntkaev on hilisem. Võll keerleb raudtelgedel kahe posti vahel. Telg on pikendatud läbi ühe posti ja kõverdatud vāndaks. Ajalooliselt hilisemad on pumbakaevud.

Loe lisaks:

Rānk, Gustav. Eesti küla veevarustusest ja kaevutiüüpidest. – Eesti rahva Muuseumi aastaraamat XI. 1937, lk 83–119.

Saunad

Saun ehitati pesemiskohaks, aga tihti pandi sauna elama ka taluteenijad. Olude sunnil võis sauna kasutada hoopis lambalaudana. Sauna on kasutatud ka mitmeks muuks toimetuseks ja seda on kokku ehitatud ka näiteks sepikojaga. Et tegu oli tuleohtliku hoonega, asus see tavaliselt teistest hoonetest eemal. Ka saunakultuuris tähendas korstnate ehitamine suurt murrangut. Lääne-Eestis pesti ja viheldi rehetoas ja saunu kui pesemiskohti ei olnudki.

Loe lisaks:

Habicht, Tamara. Eesti saun. Tallinn, 1972.

Sepikojad

Sepikodade arv tõusis alates 1870.–1880. aastaist, s.o. pärast talude päriseksostmist.

Püüdes kõike vajalikku teha oma pere jõududega, ehitati ka talu omaks tarbeks sepistamise koht. Sepikodade ehitamine intensiivistus mõnevõrra uuesti 1920. aastate teisel poolel ja 1930. aastate alguses seoses asundustalunike püüdega leida sepatöös lisateenistust.

Kollektiviseerimisega kadus lõplikult koduse sepatöö vajadus ja sellega seoses muutusid sepikojad tarbetuks.

Suveköök e. paargu

Suveköök on varem kuulunud iga talu hoonestusse, suveköökiel on olnud väga palju eri vorme. Suveköökiel ehitamine ja kasutamine hakkas taanduma juba 19. sajandi II poolel, kui

rehielamutesse hakati korstnaid ja pliite ehitama. Samal ajal hakati neid ka saunadega kokku ehitama. Tänapäeval on enamik saunu **leiliruumi ehk paarguga**.
 Hiiumaal olid püstkoja kujulised suveköögid igapäevases kasutuses veel 1970. aastatel.

Loe lisaks:

Viires, Ants. Talurahva olme // Eesti talurahva ajalugu, lk 520.

Troska, Gea. Suveköögid Eestis. – Eesti rahva Muuseumi aastaraamat XXX. 1977, lk 95–128.

Kuurid ja vankrikuurid

Ehitati peamiselt sajandivahetuse paiku, eriti pärast rehest lahus elamute püstitamist, kui koos rehealusega kadus ka sobiv panipaik.

Aiad ja väravad

Aiad ehitati tähistamiseks piire ja hoidmaks loomi kas sees- või väljaspool tara. Aedade osatähtsus vähenes järsult pärast kollektiviseerimist, kuna loomade arv taludes vähenes.

Kiviaedadesse sai edukalt ladustada ka põllult korjatud kive. Vähem kivistes piirkondades on levinud erinevad puitaiad, alates 18. sajandist on järjekindlalt püütud piirata puitaedade ehitust suure puidukulu pärast.

Loe lisaks:

Viires, Ants. Puud ja inimesed. Tallinn, 1975. Ilmamaa, 2000.

Lukas, Dan, Rennu, Madis. Kiviaia rajamine, taastamine ja hooldamine. Tallinn, 2005.

Rennu, Madis. Eesti kiviaiad. Ajaloolis-etnograafiline ülevaade. Muinsuskaitseamet, A-7004.

Tamjärv, Maret. Suur tararaamat: Eesti talude aiad ja väravad. Hea Lugu, 2018.

Käimlad

Käimlaid asuti ehitama umbes 100 aastat tagasi, need ehitati kas eraldi hoonena kõrvalhoone otsa või majja sisse, enne seda käidi asjal kas laudas või metsas.

Käimlate ehitamist üritati nakkushaiguste leviku tõkestamiseks nõuda juba 19. sajandi lõpul. Kõige jõulisemalt tegutsesid I maailmasõja lõpus Saksa okupatsioonivõimud. Seejärel hakkas mitmesuguseid sanitaareeskirju kehtestama juba Eesti Vabariik. 1920. aastatel oli käimla umbes pooltel Eesti peredel, kõige rohkem Viljandi-, Pärnu- ja Tartumaal. Kohati ehitati need elumajast nii kaugele, et lihtsam oli ikka lauda taga käia.

Käimlakultuur oli päevakorral ka kodukaunistuskampania ajal 1930. aastate teisel poolel.

Loe lisaks:

Pärdi, Heiki. Eesti argielu: teekond moodsasse maailma. Tänapäev, 2017.

Jürgen, Madis. Hea koht. Tallinn, 2003.

Taluõued

1920. aastatest peale rajati peaaegu igasse talusse väike lilleaed, kuhu istutati peamiselt püsililled (floksid, pojengid), samuti sireli- ja jasmiinipõõsad. Seal, kus ehitati häärberid, rajati lilleaed enamasti maja esiküljele, kuhu istutati võimaluse korral ka õunapuud. Taludes, kus püsis vana rehielamu, ei muutunud üldjuhul ka taluõu. Küll hakati maja ümbrust rohkem kaunistama.

Loe lisaks:

Banner, Anneli. Muhu taluaiandus 19.–20. sajandil // Suitsutare 4. Eesti Vabaõhumuuseum, 2007, lk 101–136.

Banner, Anneli. Eesti aia ajalugu. Hea Lugu, 2019.

Tammet, Tiina. Eesti pargi- ja aiaarhitektuur 1920.–30. aastatel. – Eesti Kunstiakadeemia toimetised. Tallinn, 2003.

Viljakuivatid

Masinaga pekstud vili ei olnud säilitamiseks küllalt kuiv, ja nii ilmus 20. sajandi teisel kümnendil külapilti uus hoone – viljakuivati. Selle ehitamine oli küllaltki kallis ja tegu oli hoonega, mis oli vaid hooajaliselt kasutusel. Tavaliselt ehitati kuivati küla peale ühiselt, ainult jõukatel taludel oli oma kuivati. Viljakuivatid püsisid kasutusel kuni 1960. aastateni.

Küünid

Küün/ladu heinte hoidmiseks võis asuda õuel, sagedamini oli see siiski heinamaal, sh ka kaugematel metsa- ja sooheinamaadel, kust hein toodi koju alles talvel, kui külmunud pinnasel oli hõlpsam koormaid vedada.

ÜHISTEGEVUS ja ÜHISKASUTUSES OLEVAD HOONED

Traditsiooniliselt on külakogukonnal olnud mitmeid ühiselt kasutatavaid hooneid, mille tarvitamine nõudis kas spetsiifilisi oskusi või ei olnud nende omaks tarbeks ehitamine majanduslikult otstarbekas. Sellised hooned olid näiteks sepikojad, veskid, lubjaahjud, aga samuti kõrtsid, koolimajad ja 19. sajandi lõpust vallamajad. Lisaks oma otsesele funktsioonile täitsid need ka ühiskondlike kogunemispaike rolli. 20. sajandi alguses intensiivistus tootlik ühistegevus, mis maa-arhitektuuris väljendus ennekõike piimandusühistute tootmiseks vajalike meiereide ja

koorejaamade näol. Rajati suuremaid saeveskeid, linatöötlemishooneid ja ka kauplusi. Rahvuslik eneseteadvus ja kohalik uhkus väljendus iseseisvumisele järgnenud koolimajade ja seltsimajade ehitusbuumis.

Kui koolimajade ehitamisega tegeles enamasti riik, siis seltsimajades väljendus ennekõike kohalik initsiatiiv.

Veskid

Eestis on teateid vesiveskitest juba 13. sajandist, tuuleveskitest 14. sajandi algusest. Kui vesiveski ja hollandi tuuliku ehitamine oli kallis lõbu, mida talupojad endale niisama lihtsalt lubada ei saanud, siis oma pukktuulik oli saartel peaaegu igal jõukamal talul, väiksematel mitme peale ühine. Et tuule jõul jahvatamine ei olnud mõisamajanduse seisukohalt eriti tulus, müüsid mõisad 19. sajandi lõpus taludele ka hollandi tuulikuid.

Hiiumaal oli 18. sajandi lõpul teada 229 tuulikut, 1860. a. ligi tuhande pere kohta 412, Saaremaal on andmeid vähemalt 500 tuuliku kohta. Eestimaa kuberner 1801. aasta aruande kohaselt oli kubermangus kokku 369 vesiveskit, neist 135 kiviehitised, 117 hollandi tuulikut, neist 72 kivist ja 882 pukktuulikut. 1919. aastal oli Eestis 2393 jahuveskit, millest 225 töötas auru, 628 vee ja 1540 tuule jõul. 1940. aasta Eesti Rahvusliku Jõukomitee andmetel oli Eestis kokku 759 vesiveskit, neist 4 suurt vabrikut. Täna on Saaremaal alles 61, Hiiumaal 38 ja Vormsil mitte ühtegi pukktuulikut, mandril 3.

Vesiveskeid on Eestis olnud *ca* 750, 1986. aastal loetleti neid 546. Et veskid kasutavad loodusjõude, asuvad nad väga spetsiifilises keskkonnas ning enamasti rajati veskile ka mitmeid abihooneid ja möldri elamu. Tuuleveski rajamine eeldas soodsat asukohta lagedal väljal või kõrgendikul, vesiveski rajamisega ehitati tavaliselt välja terve infrastruktuur – paisutammile oli üldjuhul otstarbekas rajada ka maantee-sild. Erilist tähelepanu väärivad veskid, kus on säilinud veel omaaegset tehnikat, selliseid on kahjuks üsna vähe. 19. sajandi lõpust hakati jahu- ja saeveskite juurde ehitama ka villavabrikuid. Paljude veskite juures töötasid n-õ väikesed masinad, nagu laastulöömispink, ketassaag, hõövelpink ja linatöötlemisseaded.

Juba enne I maailmasõda läks jäme ots vilja jahvatamisel aurumasinate jõul töötavate veskite kätte. Ajutine õitsenguaeg oli veskitel sõja päevil, kuna aurujõul töötavad veskid seisis. Tuuleveskite aeg sai otsa elektri saabudes.

Loe lisaks:

Juske, Anto. Eesti vesiveskid. Tallinn, 2006.

Fuchs, Veera. Vanad eesti pukktuulikud. 1971.

Fuchs, Veera. Hollandi tuulikud Eestis. Suitsutare. – Vabaõhumuuseumi uurimused 1957–72. Tallinn, 1976.

Suuder, Olev. Lõuna-Eesti vesiveskite ajalooline ülevaade. 1990. Muinsuskaitseameti arhiiv A-2750.

Meiereid

Esimesed mõisameiereid asutati juba 19. sajandi keskpaiku ja talumeiereid sama sajandi lõpupoole. Lõviosa meiereisid on siiski rajatud talurahva piimandusliku ühistevuse kõrgegaadel – Esimese maailmasõja eel ning 1920. aastate keskpaigas ja II poolel. Eesti esimene ühispiimatalitus asutati Imaveres 1908. aastal. 20. sajandi alguses kohandati meiereideks ümber ka kasutuseta jäänud viinavabrikuid.

1930. aastate alguses hakkas piimatalituste arv kahanema, kuid väljakujunenud piimandusettevõtete võrk püsis ligikaudu samas mahus ka Teise maailmasõja järgsetel aastakümnetel. Sedamööda, kuidas piimasaaduste tootmine koondus üha enam suurtesse tootmistesse ehk piimakombinaatidesse ja transpordivõimalused täienesid, hakkas väiketootjate võrgustik 1960.–70. aastatel järk-järgult kokku kuivama. Üldjuhul taandati meierei koorejaamaks, seejärel piima vastuvõtupunktiks ning lõpuks suleti sootuks.

Loe lisaks:

Jänes, Martin, Oja, Urmas. Meiereide inventeerimine. Harjumaa, Järvamaa, Raplamaa 2005–2006, Muinsuskaitseameti arhiiv.

Külapoed

Edukamad harjuskid hakkasid suuremates maa-asulates oma poode avama juba 1870. aastatel. Enamik külakauplusi oli siiski 20. sajandi alguskümnenditel majandusühisuste ja tarvitajateühisuste poolt avatud ettevõtmised, 1912.–1913. a. on andmeid 1482 ja 1937. a. 1897 maakaupluse kohta.

Loe lisaks:

Troska, Gea. Kauplemine ja vahetus // Eesti rahvakultuur. Tallinn, 1998, lk 229–246.

Leetmaa, Mihkel. Külapoed Eestis 20. sajandi algupoolel. Käsikiri Eesti Vabaõhmuuseumis.

Laansalu, Ants. Toiduainete turg ja tarbimine // Eesti Põllumajandus XX sajandil I. 2006.

Magasiidad

Vene keisri ukaasiga anti 1799. aastal korraldus, et talupojad peavad ise looma näljahädade ennetamiseks viljatagavara. Esimesed magasiidad ehitati palkseintega ja need sarnanesid taluaitadega. 19. sajandil ehitati magasiidad juba kivist ja need sarnanevad pigem mõisaaitadega. Magasiidad seisid tavaliselt üksikult tee ääres mõisate ja suuremate külade läheduses.

Kartulikasvatusega ikalduste ja näljahädade oht vähenes ja kadus ka vajadus suurte viljatagavarade hoidmiseks. 20. sajandi algul minetasid magasiaidad lõplikult oma tähtsuse ning nad ehitati ümber.

Vallamajad

19. sajandi algul moodustati vallakogukonnad, kelle peamiseks organiks olid vallakohtud. Et need olid mõisavalitsusest sõltuvad, said kohtud kasutada mõisa ruume. Pärast 1866. aasta vallaseaduse kehtestamist pidid mõisniku eestkoste alt vabastatud vallad hakkama endale ise vallamaju ehitama. Vanemad vallamajad olid enamasti palkehitised. Sajandi lõpul, eriti pisikeste valdade ühendamisega 1891–93 püstitati juba esinduslikke vallamaju.

Loe lisaks:

Fuchs, Veera. Vallamajad 19. sajandi II poolel. Suitsutare 2. – Eesti Vabaõhumuuseumi väljaanne. Tallinn, 2000, lk 53–74.

Talving, Hanno. Eesti vallamajade ajaloo teatmik. Eesti Vabaõhumuuseum, 2015.

Seltsimajad, koolid

Esimene seltsimaja ehitati 1882. a. Toilas, järgmine 1887. a. Kanepis. Seltsimajade ehitamine hoogustus 20. sajandi algul, eriti I maailmasõja eelseil majandusliku tõusu aastail. Rohkem ehitati seltsimaju Lõuna-Eestis, kus seltside asutamine oli elavam kui mujal, samuti Jõhvi ja Iisaku ümbruses. Rahvamajade ehitusmääruste kohaselt pidid need olema linnades ja alevites tulekindlast materjalist, maal aga ainult siis, kui nad olid kahekordsed. Väiksemates ja vaesemates valdades domineerisid puidust ehitised, jõukamates eelistati tulekindlatest materjalidest ehitamist.

Kõrtsid

Valdavalt mõisnikele kuulunud kõrtside arv kasvas eriti kiirelt 18. sajandi teisel poolel, ulatudes sajandi lõpuks ca 2000-ni, see arv püsis läbi 19. sajandi. Enamik kõrtsidest asus maantee ääres ja teede ristumiskohtades, küladest ja teistest asulatest eemal.

Kindlasti oli kõrts kiriku juures, sageli ka mõisa läheduses, küla kõrval ainult juhul, kui see asus otse mõne suurema maantee ääres. Raudteeliikluse arenedes kaotasid kõrtsid oma tähtsuse võõrastemajana. Riigi viinamonopoli kehtestamisega suleti 1900. a. kõik kõrtsid, suurem osa jätkas tegutsemist viinamonopoli poodidena, kauplustena, einelaudadena, seltsimajadena, mõned muudeti elumajadeks, sh moonamajadeks jne.

Loe lisaks:

Aluve, Kalvi. Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis. Tallinn, 1976.

Moonamajad

Moonamaja oli maarahva eluase – seal elasid mõisatesse tööle võetud moonamehed. Nendeks olid tavaliselt perekonnaga inimesed, kes palgati aastaks ja said tasu natuuras ehk moonas. Peale tegeliku vilja ja vähese rahapalga sai moonakas ka lapikese maad ning võis pidada lehma ja paari lammast. Elamispinna andis mõis, milleks ehitati kasarmulised kortermajad ehk moonakamajad. Moonamajad paigutati tavaliselt üksikult või mitme kaupa koos mõisaõue lähikonda, enamasti nende vahelduva elanikkonna ja vaeste olude pärast siiski silma alt ära kaugemale mõisapõldude äärde. Hoones oli kuni 20, tavaliselt siiski neli või kaheksa korterit, mis koosnesid ühest kööktoast, sahvrist ja esikust. Igal korteril oli tavaliselt eraldi väljapääs õue. Mõisates, kus moonakatel lubati loomi pidada, ehitati nende jaoks ühine laut. Kohati olid moonamaja juures ka ait, saun, kelder (ka elamu all) ja isegi rehi, juhul kui moonakate tasu hulka kuulus õigus maad harida.

Pärast 1905.–1906. aasta rahutusi hakati mõisates valitsevatele korterioludele rohkem tähelepanu pöörama. Vanemad, 1860.–1880. aastatel enamasti madalale alusmüürile rajatud moonamajad olid selleks ajaks juba tugevalt amortiseerunud ja vajasisid remonti.

Uuemate ehitamisel nähti planeeringus ette koht juba ka köögile. 1908.–1914. aastal ehitatud moonamajasid võib mõnel pool seostada ka võõrtööjõu sissetoomisega mõisatesse. Et oodati paljulapselisi peresid, tehti nende korterid ka märksa suuremad. Üha suureneva tööliste puuduse taustal oli suurmaaomanike endi huvides moonameeste seniste elamistingimuste parandamine. Maareformi järel anti enamik moonamajadest üle asunikele, kelle hulgas oli arvukalt ka endisi mõisatöölisi. Kohapeal elanud peredest jäeti paigale vaid üks, kuna teised võisid tahtmisel saada maad kusagil mujal.

Loe lisaks:

Leetmaa, Mihkel. Moonakatest ja moonamajadest 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algul // Suitsutare 4. Eesti Vabaõhumuuseum, 2007, lk 11–64.

Riin Alatalu. Eesti taluarhitektuur kui rahvuspärand. Rahvusliku taluarhitektuuri kestmine ja kaitse arengukava „Maa-arhitektuur ja -maastik. Uurimine ja hoid” valguses.

Eesti Kunstiakadeemia Restaureerimisteaduskond. Magistritöö. Juhendaja: PhD Epp Kangilaski (Eesti Ajaloomuuseum). Tallinn, 2007.

<https://digiteek.artun.ee/download/newwin-download/oid-8333/8333.pdf?what=orig&show=1>